

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 20.09.2022

Makale Kabul | Accepted: 15.12.2022

Atıf | Cite as: Ergin Ayan, "Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 1-11.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1177908>

ALTIN ORDA VE ARDILI DEVLETLERDE HATUNLAR

Ergin AYAN*

Öz

Kadınların siyasetteki rolü oryantalistler tarafından uzun süredir araştırılmaktadır. Bu konuda daha ziyade Moğollar ya da Osmanlı İmparatorluğu döneminde yönetimde bulunan hatunlar hakkında yazılmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ardılı devletlerinde hatunların yönetimdeki etkilerine daha az dikkat çekildiği görülmektedir. Bu hatunlar hakkında bir yandan Altın Orda'yı ziyaret eden Avrupalı misyonerlerin ve Arap seyyahların verdikleri bilgilerden, öte yandan Altın Orda'nın kendi kaynaklarından yararlanmak mümkündür. Birinci el kaynaklarda, her zaman kadın adının yanında daha ziyade "hatun" unvanı bulunmuştur. Moğolların büyük hanları eşlerini müttefik veya tâbi kabilelerden seçtiler. Kırım hanları ise, hanımlarını yüzyıllar boyunca hanlığın kuruluşunda temayüz eden Şirin boyundan tercih ettiler. Altın Orda hanları kızlarını nadiren yabancı hanedanlarla evlendirdiler ve kendileri de istisnai olarak yabancılarla evlendiler. Bir hanın ölümünden sonra leviratus anlayışına göre eşleri yeni hanın, genellikle kardeşinin ailesine katıldı. Hanların eşleri önemli gelirlere sahiptiler. Bu onların bağımsız hareket etmelerini ve siyaset üzerindeki etkilerini sağlamıştır. Altın Orda'daki ekonomik açıdan bağımsız kadınların sayısı kesinlikle çok fazla değildi. Hanlığın diplomatik münasebetlerinde kadın hanedan üyeleri de söz sahibi hatta faal idiler. Hanedanın kadın üyeleri genellikle, dinî olarak eğitilir, Kur'an-ı Kerim okurlardı. Dinî olarak hac ibadetlerini yerine getirmek üzere hanların yerine eşleri veya anneleri hacca giderlerdi.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Cengiz Han, Altın Orda, Kırım, Memlûk

HATUNS IN THE GOLDEN HORDE AND SUCCESSOR STATES

Abstract

The role of women in politics has long been explored by orientalists. On this subject, it was mostly written about the Mongols or the women who were in the administration during the Ottoman Empire. In the successor states of the Great Mongol Empire, less attention has been paid to the influence of the khatuns in the administration. On the one hand, it is possible to benefit from the information provided by European missionaries and Arab travelers who visited the Golden Horde, and from internal sources on the other. In primary sources, the title of "Khatun" was always found next to the name of woman. The great khans of the Mongols chose their wives from allied or subordinate tribes. The Crimean khans, on the other hand, preferred their wives from the Shirin tribe, which stood out in the establishment of the khanate for centuries. The khans of the Golden Horde rarely married their daughters to foreign

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, alpsunkar@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4552-6164.

dynasties, and they themselves were exceptionally married to foreigners. After the death of a khan, his wives would join the family of the new khan, usually his brother, according to the leviratus understanding. The wives of the khans had substantial incomes. This enabled them to act independently and influence politics. There were certainly not many economically independent women in the Golden Horde. Female dynasty members were also influential and even active in the diplomatic relations of the khanate. The female members of the dynasty were generally educated religiously and recited the Qur'an. In order to perform their religious pilgrimage, their wives or mothers would go on pilgrimage instead of khans.

Keywords: Mongol, Genghis Khan, Golden Horde, Crimea, Mameluke

Giriş

Birinci el kaynaklarda, her zaman kadın adının yanında daha ziyade “hatun” veya “katun” unvanı bulunmuştur, ki bunu Farsça kaynaklarda açıkça görmek mümkündür. Kaşgarlı Mahmûd’un *Divân-ı Lugat-i Türk* adlı eserinde “Katun” Afrasiyab soyundan gelen kızlarına verilen ad olarak tanımlanmaktadır. Asaletli kadınlara “Oglagu Katun”, hatundan bir derece aşağıda bulunan kadına da “Kunçuy” (bige, prenses) deniliyor¹. Osmanlılarda evli olan kadınlara “hatun kişi” adı veriliyordu. Altın Orda’ya ait tarihî metinlerde de hanların eşleri bu unvanla zikredilmişlerdir².

Eş Siyaseti

Moğolların büyük hanları, eşlerini müttelik veya boyun eğdirilmiş boylardan seçerlerdi. Reşidüddin Fazlullah, Cengiz Han’a tabi olan Moğol boylarına, Ötegen Bogol adının verildiğini belirtmektedir. Buna göre Ötegen Bogol kabileler, Cengiz Han’ın aba ve ecdadının bendesi ve benzedâdeleri idiler. Cengiz Han zamanında hukukları sabitti³.

Verilen bu bilgilere göre Moğol hanlarının hatunları meselesinde dikkatimizi çeken bir nokta, Cengiz Han’ın ve ardıllarının benzer tehlikeler karşısında birlikte hareket etmek üzere söz konusu boylarla güçlerini birleştirmek lüzumunu duydukları ve bunu aralarında yaptıkları evlilikler yoluyla destekledikleridir.

Bilindiği gibi Cengiz Han’ın ilk eşi olan Börte, Kongirat boyundan Dei Seçen’in kızıydı⁴. Cengiz Han’ın oğlu Cuci’nin en büyük oğlu Orda’nın annesi Sorkan da Kongirat kabilesinden idi. Orda’nın Tobakana, Cüke Hatun adlarındaki ve Öke Han’ın kızı olan eşleri de aynı boydan idiler⁵. Ögedey Kağan’ın eşi Töregene Hatun (1229-1241) Uhaz-Merkitlendendi⁶. Toluy’un eşi Sorgaktani-beki Kerayitlerden, Güyük Han’ın (1246-1248) eşi Oğulgamışi Merkitlendendi⁷.

Görülüyor ki, Moğol İmparatorluğu’nun müessisi Cengiz Han’ın Kongiratlardan bir beyin kızı ile evlenmiş olması, kurmayı düşündüğü kabileler ittifakına dayanan devlet nizamının tabii bir gereği idi. Nitekim Moğol Devleti kurulduktan sonra bütün boylar birleşmiş

¹ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1998, s. I/ 138, 376, 410; III/ 240; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 602 vd.

² W. De Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

³ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü’-t-tevârih*, I, Neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahrân 1373 hş., s. 225.

⁴ *Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995, Prg. 61.

⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. II*, Trans. W. M. Thackston, Ed. By Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, 1999, s. 348.

⁶ Rashiduddin Fazlullah, I, s. 53.

⁷ Rashiduddin Fazlullah, I, s. 381, 389.

olsalar bile, Cengiz Han'ın Cuci evladından devam eden kolu uzun süre evliliklerini Moğol boyları arasında itibarını koruyan bu boydan seçmişlerdir.

Altın Orda Hanları da eşleri için Kongiratlar, Mangıtlar (Nogaylar) gibi ileri gelen soylu boyları tercih ettiler. Cuci Ulusu'nun en nüfuzlu boylarından birisi Kongiratlar idi. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta ve bilhassa Harezm ülkesi ile Aral Gölü çevrelerinde otururlardı. Cuci Ulusu'nun hanları umumiyetle bu kabilenin beylerinin kızlarıyla evlenmişlerdir. Kongiratlar, XIV. yüzyılın ortalarında Harezm ülkesinde tam bir hakimiyet kurmuşlardı. Kongiratlar; Harezm ülkesinde Cuci Ulusu'nun sağlam bir unsuru olarak kalmışlar ve bundan sonra zuhur edecek olan Altınordu hanları ile Timur arasındaki mücadelede de bunu göstermişlerdi. 1372'de Timur, Mâverâünnehr'i yönetirken, Harezm vilâyetini Kongirat boyundan Tongday'ın oğlu olan Hüseyin Sufî elinde tutuyordu⁸. Cuci Ulusu'nun en mühim boylardan birisi de Mangıtlardır. Bu boy aşağı İdil havzasında ve Hazar denizinin kuzeyinde Hacı-Tarhan (Astarhan) çevresinde otururlardı. Mangıtlar, izahı sarıh olarak yapılamayan sebepler dolayısıyla Nogay adıyla da anılmışlardır⁹. Kırım Hanlığı'nın yanı sıra Altın Orda Devleti'nin halefi olan diğer Tatar devletlerinde de karşımıza çıkan Mangıt kabilesinin oldukça köklü bir tarihi bulunmaktadır. İlk kaynaklardan *Camiü't-Tevârih* ve *Moğolların Gizli Tarihi'nde* Manghud şekliyle karşımıza çıkan Mangıtlar, Moğolların Nirun koluna mensup kabilelerdendir¹⁰. Tokta Han (1291-1312)'in eşi¹¹, Toktamış Han'ın annesi Kutan Kunçek gibi Kongiratlardandı¹².

Altın Orda Hanlığı'nın son büyük hükümdarlarından Canibek Han (1340-1357) hakkında Nogay ve Başkurt rivayetlerinde şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “*Canibek Han'ın iki karısı vardı. Birincisinin adı Taydula Hatun idi. Bu Kıpçak olanı idi. İkincisinin adı ise Karaçaç idi. Bu da Aslardan idi. Canibek Han'ın Kıpçak kökenli olan karısı Taydula bir gün Canibek Han'a şöyle der: As'diñ kızını aldıñ, bizni közden saldıñ~As kızını aldın, bizi gözden düşürdüñ.*”¹³. Fakat, Altın Orda kaynaklarının hepsinin, bu en önemli hatunun menşei hakkında sessiz kalmaları kanaatimizce bir tesadüf değildir, bunun tek nedeni, Taydula'nın soylu olmaması değil, belki de o devir için önemini geçici olarak kaybeden Kıpçaklardan gelmiş olmasıdır.

Kırım hanları, eşlerini yüzyıllarca, aynı zamanda hanlığın kuruluşunda temâyüz etmiş bir kabile olan Şirinlerden seçtiler¹⁴. Mangıtlardan veya Kırım Hanlığı'nın kuruluşu safhasında Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarına dayalı olarak “Dört Karaçi Bey” sistemi oluşturulmuştur. İlerleyen yıllarda özellikle Büyük Orda'nın (1502) dağılmasından sonra Kıyat, Mangıt, Sayciut ve Kongirat boyları da bu sisteme dahil olmuştur¹⁵. Abdülğaffar Kırımî, Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren yönetiminde söz sahibi olan Şirin bey ve mirzalarının zaman

⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafarnâme)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013, s. 104.

⁹ Mustafa Kafalı, “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, s. 2, 104.

¹⁰ Alper Başer, “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2015, s. 75.

¹¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I, T. C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 547.

¹² Muineddîn Natanzî, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muînî*, Neşr. Merkez-i Tahkikât-i Râyâne-i Kâime-i İsfahân, www.Ghaemiyeh.com, s. 77; W. De Tizengauzen, *Sbornik Materialov Othocyaşihsiya k İstorii Zoloyot Ordı*, II, Akademii Navk SSSR, Moskova-Leningrad 1941, s. 132.

¹³ Adilhan Adiloğlu, *Karaçay-Malkar Türkleri Tarihi Edebiyatı Dili*, Turkiston Kutubxonasi-2010, s. 16; Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-Nâme*'sinde ise Taydula Hatun'un Canibek Hatun'un annesi olduğu kayıtlıdır. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018, s. 34; Fakat aşağıda göreceğimiz gibi Taydula Hatun hakkında en tafsilâtlı bilgiyi veren İbn Battûta'nın kayıtlarına göre, doğrusu Taydula'nın Özbek Han'ın karısı olduğudur.

¹⁴ Mária Ivanics, “Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe”, *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, Ed. Denise Klein, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, s. 27-44.

¹⁵ Başer, s. 77.

zaman yükselen siyasi ve askeri yaşamdaki varlıklarına ilişkin bilgiler sunmuştur; Şirin boyunun beylik makamında bulunanlara ait isimler ve kişisel bilgiler, Bektemür oğullarına ve mirzalara ait şecerele oluşturulmuştur¹⁶. Aynı ayrı Cengizî hanedanlıkları arasında evliliklerin söz konusu olmaması dikkat çekicidir. Altın Orda Cengizîleri kızlarını nadiren yabancı hükümdârlarla evlendirmişler, kendileri de istisnai olarak yabancı kadınlarla evlenmişlerdir. Macaristan ile diplomatik ilişkilerin arttığı zamanda Altın Orda Hanı Berke Macar Kralı Bela'ya, çocukları arasında bir evlilik sağlamak üzere elçiler göndermişti. İlk olarak kralın kızını hanın oğluna vermesi ya da Macar prensi için kızlarından birini alması talebinde bulundu. Üç yıl sonra, üç bin asil Tatar elçi olarak gönderildi ve evlilik başvurusu yenilendi. Berke'nin önerisine göre, Bela'nın oğlu, Berke'nin müttefiki olarak savaşa girerse ganimetin beşte bir kısmını alacaktı. Macaristan vergi ödemeyecek ve sınırlar Tatarlar tarafından korunacaktı. Fakat Kral Bela'nın evlilik konusunda papaya danışınca papa buna şiddetle karşı çıkmıştı¹⁷.

1272 yılında Bizans İmparatoru Michael VIII. Palaiologos (1259-1282), Altın Orda devletinde hâkim bir nüfuza sahip bulunan ve kısa bir zaman sonra Bulgarların her türlü Bizans aleyhtarî faaliyetlerini önlemek suretiyle kudretini ispat eden Berke Han'ın ordu kumandanı Nogay ile bir dostluk anlaşması yaptı. İmparator gayri meşru kızı Euphrosyne Palaiologina'yı Nogay'a zevce olarak verdiği gibi, ona zengin hediyeler de gönderdi¹⁸. Ayrıca Özbek Han, Bizans İmparatoru Andronikos III. Palaiologos (1328-1341)'un gayri meşru bir kızı ile evlendi ki bu münasebetle imparator, Tatarların Balkanlar'a akın yapacağını ümit ediyordu. Onun İslâmî adı Bayalun olmalıdır¹⁹. Özbek Han, Cuci'nin (ö. 1227) torunlarından biri olan Tolunbiye ile Mısır Memlûk Sultanı Melik el-Nâsır (1293-1341)'ı 720 (1320/1321) yılında evlendirmek suretiyle Altın Orda'nın İran'daki İlhanlılara karşı Memlûklularla ittifak yapmasını sağlamıştı²⁰. Kırım Tatarlarının Osmanlılardaki taht kavgalarında aktif rol oynadığı dönemde, 16. yüzyılın başlarında sadece Osmanlı hanedanlığı ile evlilikleri vardı. I. Mengli Giray'ın kızı Ayşe, o zamanlar Sultan II. Bâyezıd (1481-1512)'in oğlu ve Kefe'de sancakbeyi olan Mehmed ile evlendirilmişti. Mehmed'in ölümünden sonra ise Sultan Selim (1512-1520) ile evlenmişti. Buna mukabil Selim'in kızı da daha sonra Kırım hanı olan Saadet Giray (1524-1532) ile evlendirilmişti²¹. Hanların evlilik politikaları hakkında, Özbek Han'ın dört eşinin kökenlerinin tahlilinden sonuçlar çıkarılabilir. Dört eş arasında önde gelen Taytuğlu/Taydula Hatun bilinen fiziksel vasıflarından dolayı Özbek Han'ın en sevgili karısı idi. İbn Battûta Taydula Hatun hakkında şunları kaydediyor:

¹⁶ Derya Derin, *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003; Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *AÜ Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. XXXIII, s. 179.

¹⁷ Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, C. S. Hartlebens Verlag, Pesth 1840, s. 173.

¹⁸ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2011, s. 424; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, ALFA BasımYayımlar Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2016, s. 672 vd; İmparatorun bir başka gayrimeşru kızı Maria Palaiologina İlhan Abaka Han ile evlenmişti. 1266'da İmparator Michael Palaeolog soylu bir Yunan'la birlikte kızı Maria'yı hediyelerle birlikte göndermiş, ama geldiğinde, Hülagu Han ölmüştü. Fakat imparatorun kızı halefi olan Abaka ile evlendi. Hammer-Purgstall, s. 174; Istvan Vasary, *Cumans And Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 79.

¹⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 475; Hammer-Purgstall, s. 300.

²⁰ Tiesenhausen, Türkçe, s. 304; Tiesenhausen, Rusça, I, s. 320.

²¹ Ilya V. Zaytsev, "The Structure of the Giray Dynasty (15th-16th centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans", *Kinship in the Altaic World: Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference Moscow 10-15 July 2005*, ed. E. V. Bojkova-R. B. Rybakov, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2006, s. 341.

“Sultanın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği kadın İtküçüçük’ün annesi Taydula’dır. Hükümdar gecelerinin çoğunu onun yanında geçirir. Halk bu ilgiden ötürü Taydula’ya fazla saygı gösterse de onun hatunlar arasında en cimri olduğunu herkes bilir! Sultanın, bu kadını ‘özel bir vasfından’ ötürü sevdiğini söylemişti bana güvenilir bir dostum! Sultan her yaklaştığında onu bakire gibi buluyormuş! Bir başkasının bildirdiğine göre o kadın Hz. Süleyman’ın saltanatının çökmesine sebep olan hatunun soyundan geliyormuş! Süleyman Peygamber yeniden iktidara gelince; ‘O hatunu tek canlının dahi bulunmadığı bir bozkıra atın!’ diye emir vermiş. Böylece kadın Kafcak [=Kıpçak] bozkırına bırakılmış. O kadının rahmi halka şeklinde yaratılmış; onun neslinden gelenlerde de öyleymiş! Gerçi Deşt-i Kıpçak yöresinin dışında, herhangi bir kadının rahminin böyle yaratıldığına dair ne bir söylenti duydum ne de gören veya duyanla karşılaştım. Allah biliyor ya sadece Çin’de böyle kadınların bulunduğunu bir Çinli söylemişti bana. Elime böylesi geçmedi, yalan yok! İşin hakikatini de bilmem ...”²².

Törenler esnasında Taydula’nın yeri doğrudan doğruya hanın sağ tarafında bulunuyordu. İkinci eş Kebek Hatun’un babası olan Nagatay Emîr’in unvanından yola çıkarsak bu evliliğin hanın nökerlerinin sadakatının garantisini taşıdığı anlaşılır. Bu Hatun da hanın sağ tarafında yerini alıyordu. Sol tarafta üçüncü eşi yukarıda zikredilen Bizans İmparatoru Andronikos III. Palaiologos’un gayri meşru kızı Bayalun Hatun yer alıyordu. Dördüncü eşi Kıyat boyundan İstay (Astay/İsatay/İsa) Bey’in kızı olan Orduca Hatun, hükümdâr ile kabile aristokrasisi arasındaki ittifakı güçlendiriyordu. Tahtın sağ alt kenarında hükümdarın oğlu Tın Bek, solunda ise öteki oğlu Canibek ayakta beklerler, ön tarafta sultanın kızı İtküçüçük otururdu. Bu kadınlardan biri içeri girince han ayağa kalkar, onun elinden tutar, tahta kadar götürüp yerine oturturdu. Ama Taydula Hatun teşrif ettiğinde; “melike” (baş kraliçe) olduğu ve en beğenilen hatun olma niteliğini kazandığı için han onu köşkün ta kapısında karşılar. Oracıkta elinden tutarak içeriye getirir, tahtın bulunduğu yere kadar onunla yavaş yavaş ilerler, kibarca yerine oturtur ve kendi makamına geçip kurulurdu. Kadınların hiçbiri kaç-göç yapmadıkları için bu tören halkın önünde cereyan ederdi. Özbek Han’ın tahta çıkmasında baş rol oynayan Orduca Hatun’un babası İstay (İsa) Bey de hanın kızı İtküçüçük ile evlenmişti²³.

Altın Orda’da Leviratus Geleneği

Bir hanın ölümünden sonra eşleri, leviratus geleneğine göre çoğunlukla ölen kişinin kardeşi olan bir sonraki han ile evlenirlerdi. Toplumun daha yüksek tabakalarında leviratusun iktisadi olmaktan ziyade siyasi arka planı vardı. Bu daha ziyade hükümdârın meşruluğuna hizmet eden bir durumdu. Özellikle Altın Orda Beylerbeyinin kızı Nur Sultan Bike’nin kaderi tipik bir misaldir. O, 1466’da önce Kazan Hanı Halil ile ve onun ölümünden sonra da Halil’in kardeşi İbrahim ile evlendirilmişti. İbrahim Han’dan (1467-1479), Moskova’nın himayesinde Kazan tahtına oturan Muhammed Emin ve Abdülatif adlarında iki oğlu olmuştu. Nur Sultan Bike dul kaldıktan sonra da Kırım Hanı Mengli Giray (1478-1514) ile evlendi. Bu evliliğin gerçekleşmesi açıkça o dönemde Kazan’daki Moskova karşıtı hiziplerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynarken, Mengli Giray Rus dostu bir siyaset izledi ve Büyük Prens III. İvan (1462-1505) ile ittifak yaptı²⁴.

²² İbn Battûta, I, s. 477.

²³ İbn Battûta, I, s. 475 vd., 479, 484.

²⁴ Ayneddin Ahmerov, *Kazan Tarihi*, Haz. Fatih Ünal, BRC Basım, Ankara 2009, s. 87; Geniş bilgi için bk. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2011, s. 134-191; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, V, Haz. E. Kılıç, Toker yayımları, İstanbul 1979, s. 12; Robert M. Croskey, “The Diplomatic Forms of Ivan III’s Relationship with the Crimean Khan”, *Slavic Review*, Summer, 1984, Vol. 43, No. 2, s. 259 (257-269); B. D. Smirnov, *Krimskoje Hanstvo*, Biblioteka Univers, Petersburg 1887.

Bizim asıl mevzuumuz bakımından dikkat çekilmesi gereken nokta Kazan Hanlığı'nda eski bir geleneğin yerine getirilmiş olmasıdır. Üstelik Nur Sultan ile Mengli Giray arasındaki evliliğin, Kazan Hanlığı ile Rus münasebetleri bakımından şekil değiştirmesine yol açtığını görüyoruz.

Leviratusun garip durumlarından biri de daha önce zikredilmiş olan Bizans imparatorunun gayri meşru kızı Bayalun Hatun'un kaderine olan etkisidir. Onun ilk eşi Altın Orda Hanı Tokta'nın (1291-1312) kardeşi Tuğrul (Tuğrulca) idi. Tokta Han "Ben öldükten sonra oğlumun hakanlığına başkaları karışır diyerek" bütün kardeşlerini ve kendi neslinin hepsini öldürttü. Sadece El-Basar adındaki en sevdiği oğlunu kendisinin ölümünden sonra tahta çıkabilsin diye hayatta bırakmıştı. Dul kalan Bayalun Hatun'u ise kardeşi Tuğrul'un ölümünden sonra eş olarak almıştı. Fakat El-Basar Tokta Han henüz hayattayken ölünce ağır hasta olan Tokta'dan başka Batu'nun soyundan hayatta kalan olmamıştı. Bayalun onun neden kederlendiğini anladı ve şöyle dedi "Sizin buyruğunuzun dışında bir iş yaptım. Eğer günahımı bağışlarsanız anlatayım. Sizin küçük kardeşinizin öldüğü zamanda kardeşinizden bir oğlum olmuştu. Siz onu öldüreceksiniz diye kaçırıp Çerkez ülkesine gönderdim. Şimdi on dört yaşındadır. Eğer emredip adam gönderirseniz o gelecektir" dediğinde Tokta Han çok mutlu oldu. Adamlarını Özbek b. Tuğrul Han'ı getirmeleri için gönderdi. Fakat onlar dönünceye kadar Tokta Han vefat etti. Tokta Han'ın ölümü üzerine Uygur Beyi Bacırtuk-Boğa kendi ilinin çokluğuna ve kuvvetine dayanarak kendisini Altın Orda hanı ilan etmişti. Bu sırada şehzâdelerin katledilmeleri hadisesinden kaçırılarak kurtarılan Özbek Han, Kıyat emirlerinden Astay, Sayciut emirlerinden Alatay noyanların yardımıyla ve Bacırtuk-Boğa'nın ancak hile ile yukarda adı geçen beyler tarafından öldürülmesi üzerine Altın-Orda tahtına çıkabildi²⁵.

Bu durumda ikinci kez dul kalan Bayalun, kendi biyolojik oğlunun haremine geldi. Özbek Han Müslüman olduğundan, şeriata göre annesini kendisine eş yapamazdı. Bir anne-oğul evliliği sadece İslâm'da değil, aynı zamanda hemen hemen bütün toplumlarda yasaklanmıştı. Bayalun'un Özbek Han'ın haremine eş olarak değil hanın annesi olarak geldiğine dair İbn Battûta'nın yanıldığını varsaymadan önce Memlûk tarihçisi İbn Dokmak'ın açıklamasını dikkate almaya değer. İbn Dokmak'ın açıklamasına göre, ise Özbek'in babası Tuğrul bir pagan olarak öldü ve bu nedenle şeriata göre evlilik geçersiz sayıldı. Böylece anne-oğul evliliği ortaya çıktı. Hamile olan Bayalun, İbn Battûta'nın refakatinde babasının yanına İstanbul'a döndü²⁶.

Hatunların İktisadi Potansiyeli

Hanların ana eşleri bağımsız davranışlarını ve siyaset üzerindeki etkilerini güvence altına alan önemli bir gelire sahipti. Gelirleri, hanların kendilerine tahsis ettikleri vergilerden, hediyelerden, Rus knezlerinin ve Polonya-Litvanyalı kralların haraçlarından ve bağımsız ekonomik faaliyetlerden elde ettiklerinden oluşuyordu. 13. yüzyıldan bir örnek alalım. Bu devrede Buhara şehrinin büyük hana ödediği on altı bin vergi mükellefinin beş bininin geliri Batu Han'a, kalan miktarın üç bin vergi mükellefinin geliri de İlhanlı Hülagu Han'ın annesine tahsis edilmişti²⁷. Mengli Giray'ın adı bilinmeyen bir hatunu (belki Nur Sultan?) Beşterek Çarşısı'ndaki mal ticaretinden elde edilen gümrük gelirine sahipti²⁸. Tokta Han, eşi Bayalun

²⁵ Ötemiş Hacı, s. 49-52; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (*Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 475. Bu kaynakta Özbek Han'ın o ülkede Müslümanlığı yaydığını zikrediyor; Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, III, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380, s.75; Özbek tarihlerinde Müslüman Tatarlara "Özbek Halkı" denmesinin sebebi bunların İslâmiyet'e Özbek Han ile girmiş olmalarıdır. Abdülgaffar Kırımı, s. 44; Karş. Kafalı, s. 101.

²⁶ İbn Battûta, I, s. 486; Tizengauzen, I, s. 316.

²⁷ Tizengauzen, Rusça II, s. 81-82.

²⁸ M. V. Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, İzdanie Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya, Moskva 1952, s. 25.

Hatun'a iki bin tümenlik adam hediye etmişti²⁹. Kırım'a gönderilen Rus vergilerinin ayrıntılı bir şekilde ortaya konduğu tiyış-defterde, annelere, dört hatuna ve dört cariyeye, hatta hanın kız kardeşlerine ve kızlarına değişik kalitede ne kadar kürk gönderildiği belirtilmiştir³⁰. Rus elçileri, getirdikleri haraçlar dışında, hanların sözü geçen hatunlarına verdikleri hediyeler nispetinde saygı görürlerdi³¹.

Altın Orda'da Özbek Han'ın hatunlarından her birinin kendine mahsus varidatı vardı³². Ekonomik açıdan bağımsız kadın sayısı Altın Orda'da kesinlikle yüksek değildi. Bunlara tipik bir misâl olarak Özbek Han'ın ana hatunu yukarıda sık sık adı geçen Taydula gösterilebilir. 1332'de Azak limanına varan Hristiyan gemilerinden alınan gümrük gelirleri ona tahsis edilmişti. Azak, Venedik Cumhuriyeti'nin Karadeniz'de canlı ticareti geliştirdiği tek koloni şehriydi³³. Burada Astarhan'dan ve İran'dan Derbend yoluyla kuzeye doğru gelen kervanlar birleşiyordu. Taydula, Azak limanına demir atan tüm Hristiyan ticaret gemilerinden alınan gümrük vergilerinin bir kısmını kendi vergi tahsildarlarına tahsil ettirme hakkına sahipti. Özbek Han'ın yönetim yılları süresince ithalat gümrüğü yüzde üç iken, oğlu Canibek Han'ın (1342-1357) yönetiminden itibaren yüzde beşe çıkarılmıştı. Onların gelirlerinin yüksekliğine ilişkin olarak, vergi tahsildarlarının donanımı için bırakılan gümrük gelirlerinin belirli bir kısmı (maalesef tam olarak gösterilmemiştir) -her gemi 3 Som, yani 561,6 gram gümüş veya 13,5 altın sikke- hakkında Berdibeg Han'ın bir emrinden hareketle bir fikir edinmek mümkündür. Taydula, Karadeniz'in sorunsuz deniz ticaretiyle ilgileniyordu. Venedikli tüccarlar rakipleri Altın Orda'dan Müslüman tüccarlara saldırıp, 4.000 Som, yani 748, 8 kg. gümüş veya 18.000 altın sikke zarar verdiklerinde Altın Orda Hanı Berdibeg, Venedik doçundan tazminat talep etti. Venedik 2.330 Som, yani 10.485 altın sikke ödemiş fakat yine de borçlu kalmıştır. Durumu düzeltmek için Taydula Hatun, Venedik Kolonisi Azak yerine kendi hazinesinden 550 Som (2475 altın sikke) ödemiştir. Bu miktar kalan borcun beşte biri kadardı. Bu elbette Taydula açısından bir hibe değildi. Birincisi, Hristiyanları koruyan Han'ın karısı olarak dışarıdaki

²⁹ Ötemiş Hacı, s. 50.

³⁰ Maria Ivanics, "Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen *tiyış defters*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 1994, No. 1-2, s. 105-112; Tiyış ıstılahı ve defterleri hakkında bk. Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyış (Tiş)" ve Diğer Terimler", Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Temmuz 2011, C. XXVI, S. 1, s. 277-278.

³¹ A. M. Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*, <http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1785>

³² Tiesenhausen, Türkçe, s. 364.

³³ Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "La Tana-Azaq, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIII-e milieu XVI-e siècle)", *Turcica*, 1976, 8/2, ss. 110-200; Alan W. Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1973, 21/2, s. 162; Don Irmağı'nın denize döküldüğü yerde bulunan Tana (Azak), Rusya'dan köle ve kürk, Türkistan ile Hindistan'dan ipek, baharat ve mücevher getiren kervanların geldiği merkezdi. Altın Orda Devleti'nin sınırları içinde yer alan Kefe'den daha elverişli bir ticaret merkeziydi. Özbek Han, Venediklilerin burada ticaret hakkını 1333'te onayladı. Venedikliler Tana'da bir konsolos, Trabzon'da bir balyos bulunduruyorlarsa da iki kentte de Romanya'daki Venedik yönetimi altında bulunan yerleşimlerdeki gibi bir koloni oluşturamamışlardı. Her iki Venedik yerleşimi de söz konusu topraklardaki egemenlik haklarını asla elinden bırakmayan yerel hükümdar tarafından kiraya veriliyordu. Tana ve Trabzon'daki ticaret istasyonları, Venedik ticaretindeki lüks malların hacmini artırdı. Ancak, dış ticaretlerinin büyük bölümünü hala tahıllar, buğday ve arpanın yanı sıra, tuz ve kurutulmuş balık oluşturuyordu. 1343'te Canibek Han hem Cenevizlileri hem de Venediklileri Tana'dan sürdüğü zaman, yalnız İstanbul'da değil, batıda, Venedik'te bile kıtlık oldu. Bizanslılar, İtalyan gemileri tarafından Karadeniz'den getirilen yıllık erzaka bağımlı hale gelmişlerdi. Venedikliler de Kuzey İtalya'nın en önde gelen mısır pazarı olarak elde ettikleri yoğun kârlara bağımlı bir hale gelmişlerdi. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik*, Çev. Gül Çağalı Güven, Detay Basım Ltd., İstanbul 2000, s. 282.

imajını güçlendirdi ve ikincisi, harcadıklarını Venedik hükümetinden geri almayı umarak Altın Orda'daki konumunu sağlamlaştırdı³⁴.

Hatunların Siyasete Etkisi

Rusya ve Altın Orda devletleri arasındaki ilişkilerin tarihleri ile ilgili yayınlanmış kaynakların çoğunda hatunların isimleri neredeyse hiç yer almamaktadır. Bu bağlamda genellikle Altın Orda Hanı Özbek'in karısı olan Taydula Hatun ve belki de Kazan Hanlığı'nda Süyüm Bike hatıra gelir. Bu, Doğu Avrupa'nın Müslüman dünyasında, o zaman, kadınların istisnai olarak etkili olduğu anlamına mı gelir? Kırım Hanlığı tarihinin kaynakları şunu belirtmemize izin verir: hayır, bu anlama gelmez, sadece bugüne kadar olan malzemelerin çoğu yayınlanmadan kalmıştır.

Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Altın Orda'da da hükümdârın ölümünden sonra hatunlar genellikle devletin nâiblik görevlerini yerine getirmişlerdir. En tanınmış kadın nâib olan Kazan Tatarlarından Süyüm Bike, 1549-1551 yılları arasında, Rus saldırılarından kısa bir süre önce, en zor zamanlarda, iki yaşındaki oğlu Ötemiş Giray adına hanlığın yönetimini devralmıştı³⁵. Ayrıca hanların eşlerinin, etkili güç gruplarının yardımı ile oğullarının tahta çıkma şanslarını büyük ölçüde etkileyebildikleri de iyi bilinmektedir. Hatunlar, Cengizî hânedânının taht kavgalarına müdahil oldular. Batu Han'ın kardeşi Togan'ın dul eşi Borakşin Hatun, 1257'de Hülagu b. Tuluy Han'a tüysüz oklar ve kemersiz bir kaftan göndermişti. Ona Altın Orda'nın hükümdarsız kaldığını ve Saray şehrine gelerek tahta çıkmasını bildirmek istedi ise de bu isteği gerçekleşmedi³⁶. Batu Han'ın soyu 1359'da tükendiğinde Taydula, Şeybânîleri Altın Orda tahtına çağırdı ve Hızır, Keldibeg ve Bazarçî'nin üçünden birinin tahta çıkmasını istedi. Taydula evvela Hızır Han'ı Batu Han'ın tahtına oturttu. Fakat Naymanlardan Kutlug Buga adlı bir bey buna karşı çıkınca onu azletti. Sonra Keldibeg'i hanlık tahtına oturttu. Fakat il ona itaat etmeyince Boavul neslinden Bazarçî'yi han yaptılar. Bu defa Ak Hüseyin Harezm ordusunun tamamıyla ittifak edip Ak Köl'e geldi ve Hızır Han'ı han ilan ederek Saray şehri üzerine yürüdü. Saray'da savaş oldu. Bazarçî ve Taydula esir düştüler. Taydula'yı kar kızığine bindirip, ağzını bağladılar. Toy bir at arabayı alıp kaçarak yollarda savrulmuş gitti. Taydula helak oldu. Hızır Han'ı da Burut adlı oğlu bıçaklayarak öldürdü³⁷.

14. yüzyılda Memlûkluların divânında memur olan el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde “*Altın Orda'da Berke ve ondan sonra gelenlerin zamanlarından beri bu diyarın hanlarından sadır olan fermanların çoğuna muttali oldum, bu fermanlarda hatunlar ile emirler şöyle, böyle bir şeyde veya bu yolda bir şeyde elbirliği etmişlerdir*”³⁸ demektedir. Venedik doçuna ve Rus metropolitlerine yönelik Taydula'ya ait bu tür belgeler, Venedik ve Rus arşivlerinde korunmuştur³⁹.

³⁴ Mária Ivanics, “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in Ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica Annual of The Institute Of History University Of Szeged Hungary*, Ed. Lajos Köver, E-Press Limited, Szeged 2011, Vol 1, s. 217 vd.

³⁵ Geniş bilgi için bk. Ahmerov, s. 127-135.

³⁶ Tizengauzen, Rusça I, s. 130.

³⁷ Ötemiş Hacı, s. 61-63.

³⁸ Tiesenhausen, s. 363.

³⁹ Taydula Hatun'un Rus knezi Semen İvanoviç'e verdiği 26 Eylül 1347 tarihli yarlık, Metropolit Feognost'a verdiği 4 Şubat 1351 tarihli yarlık Metropolit Aleksey'e verdiği 11 Şubat 1354 tarihli yarlık söz konusudur. Melek Özyetkin, “Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002; s. 824; Hem diplomatik hem de tarhanlık yarıklarının ortak üslup özelliklerinden olan *intitulatio* kısmındaki ‘Sözüm’ formülünü, Uygur sivil belgeleri içinde ‘senet’ karşılığında kullanılan *bitik*lerde de tespit edebiliyoruz. Melek Özyetkin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*,

Diplomatik ilişkiler alanında da hanların aile üyeleri hazır bulunurlardı. Bahçesaray'a gönderilen Rus ya da Polonya-Litvanyalı elçiler, görüşmek için hanların ailelerinin en etkili kadın üyeleri tarafından bizzat kabul edilirdi (Bu hak onlardan 1564'te alınmıştır). Kaynaklardan çıkarılan bilgilerden, 16. yüzyıldaki diplomatik ilişkilerde, muhtemelen Osmanlı etkisinde, hanın anası olan anabiyimin, münasebetlerde ilk eşin rolünü yavaş yavaş üstlendiği söylenebilir. *Anabiyim* unvanına ilk defa 1525'te Rus belgelerinde rastlanmaktadır. *Anabiyim* devlet yönetiminde sıralamada hanın eşlerinin üstünde görülmektedir. Son zamanlarda Rus bilim adamı Nekrasov tarafından kanıtlandığı gibi, *anabiyim*, 16. yüzyılın sonunda "hükümdarın annesi" olarak konumunu yitirdi ve kendine mahsus bağımsız bir statü kazandı. Bu unvan doğrudan hükümdarın annesini işaret etmekten ziyade ona sadık ve üzerinde etkili olan başka birine de verilebiliyordu. II. Gazi Giray Han (1588-1607) kız kardeşi Kutlu Sultan'a *anabiyim* unvanını vermiş ve han her konuda onun tavsiyesine başvurmuştur⁴⁰.

Han ailesinin kadın üyeleri yabancı hükümdârlarla kişisel olarak mektuplaşabiliyorlardı. Han elçilik heyeti gönderdiğinde annesinin, ilk eşinin, bazı durumlarda kız kardeşinin veya kızının temsilcileri de bu heyette bulunabiliyordu. Hanedanın kadın üyelerinin temsilcileri, genellikle sadece protokolda dostane ilişkilerin geliştireceğini güvence altına alacak içerikli mektup götürebilirlerdi. Bu konularda Rus, Polonya, İsveç, Macar ve Viyana arşivlerinde sayısız mektup günümüze kadar muhafaza edilmiştir⁴¹.

Hanedanın kadın üyeleri genellikle, dinî olarak eğitilir, Kur'an okurlardı. Türk dünyasında hükümdârların Mekke'ye hacca gitmesi, dünyevî güçten feragat etmenin zarif bir yolu olduğundan, dinî bakımdan hac ibadetlerini yerine getirmek üzere hanların yerine eşleri veya anneleri hacca giderlerdi. Şevvâl 819 (Kasım-Aralık 1416)'da Deşt-i Kıpçak hükümdârı Edigü'nün eşi Şam'a gelerek, oranın hâkiminden hacca gitmek için izni istemişti⁴². Ayrıca hatunlar dinî veya dünyevî eserlerin meydana getirilmesinde öncülük etmişlerdir. 1561'de Kırım Hanı Sahib Giray Han'ın kızı yüklü bir miktar altın akçe ödeyerek katledilen babasının tarihini yazdırmıştır⁴³. Hatunların, Moğol İmparatorluğu'nun halef devletlerinin geniş kapsamlı faaliyet alanlarındaki rolleri, 16. yüzyıl sonlarına kadar İslâm'ın etkisi altında olsa bile, bozkır gelenekleriyle daha fazla uyuştuğunu göstermektedir. O zamandan itibaren siyasi etkinlikleri gittikçe kısıtlanmış ve sadece harem yaşantısıyla sınırlandırılmıştır.

Kaynakça

Acar, S., *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2011.

Adiloğlu, A., *Karaçay-Malkar Türkleri Tarihi Edebiyatı Dili*, Turkiston Kutubxonasi-2010.

Ahmerov, A., *Kazan Tarihi*, Haz. Fatih Ünal, BRC Basım, Ankara 2009.

Başer, A., "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2015, ss. 75-98.

2009, Vol. 13, s. 447 (441-458); Canibek Han ve Berdibek Han'a ait yarlıkların İtalyanca'ya çevirisi Hammer-Purgstall (tarafından yayınlanmıştır (s. 517-522).

⁴⁰ Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*

⁴¹ Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*

⁴² Tizengauzen, Rusça I, s. 451.

⁴³ Özalp Gökbilgin, *Târih-i Sâhib Giray Han*, Baylan Matbaası, Ankara 1973, s. 147.

- Berindei, M.-Veinstein, G., “La Tana-Azaq, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIII-e-milieu XVI-e siècle)”, *Turcica*, 1976, 8/2, ss. 110-200.
- Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Croskey, R. M., “The Diplomatic Forms of Ivan III's Relationship with the Crimean Khan”, *Slavic Review*, Summer, 1984, Vol. 43, No. 2, ss. 257-269.
- Derin, D., *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- Fisher, A. W., “Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1973, 21/2, ss. 161-174.
- Gökbilgin, Ö., *Târih-i Sâhib Giray Han*, Baylan Matbaası, Ankara 1973.
- Hamdullah Müstevfi-Yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, C. S. Hartlebens Verlag, Pesth 1840.
- Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380
- Ivanics, M., “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in Ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica Annual of The Institute Of History University Of Szeged Hungary*, Ed. Lajos Köver, E-Press Limited, Szeged 2011, Vol 1, ss. 211-220.
- _____, “Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe”, *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, Ed. Denise Klein, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, ss. 27-44.
- _____, “Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen *tiyiş defters*”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 1994, No. 1-2, ss. 105–112
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1998.
- Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995.
- Muineddîn Natanzî, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muînî*, Neşr. Merkez-i Tahkikât-i Râyâne-i Kâime-i İsfahân, www. Ghaemiyeh.com, s. 77.
- Kafalı, M., “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, ss. 99-110.
- Nicol, D. M., *Bizans ve Venedik*, Çev. Gül Çağalı Güven, Detay Basım Ltd., İstanbul 2000.
- Nur, R., *Türk Tarihi*, V, Haz. E. Kılıç, Toker yayınları, İstanbul 1979.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018.
- Öztuna, Y., *Devletler ve Hanedanlar*, T. C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Özyetkin, M., “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, 2009, Vol. 13, ss. 441-458.

- Özyetkin, M., “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Paşaoğlu, D. D., “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *AÜ Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. XXXIII, ss. 147-190.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Trans. W. M. Thackston, Ed. By Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, 1999.
- _____, *Câmiü't-tevârih*, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahran 1373 hş.
- Samoyloviç, A. N., “Kırım Tatar Yarlıklarında “Tiyiş (Tiş)” ve Diğer Terimler”, Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Temmuz 2011, C. XXVI, S. 1, ss. 277-278.
- Smirnov, B. D., *Krimskoe Hanstvo*, Biblioteka Univers, Petersburg 1887.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tiesenhausen, W. De., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Tizengauzen, W. De., *Sbornik Materialov Othocyaşihsiya k İstorii Zoloyot Ordı*, II, Akademii Navk SSSR, Moskova-Leningrad 1941.
- Vasary, I., *Cumans And Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, ALFA BasımYayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2016
- Zaytsev, I. V., “The Structuren of the Giray Dynasty (15th-16th centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans”, *Kinship in the Altaic World: Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference Moscow 10-15 July 2005*, ed. E. V. Bojkova-R. B. Rybakov, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2006.
- Nekrasov, A. M., *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*, <http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1785>
- Fehner, M. V., *Torgovlya Russkogo Gasudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke.*, İzdanie Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya, Moskva 1952.